

การนิยามความหมายใหม่ของความเชื่อเรื่องนาค :
ศึกษากระบวนการทัศน์ท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบของกลุ่มชาติพันธุ์
ลาว-อีสานในจังหวัดนครพนมและแขวงคำม่วน (สปป.ลาว)

Re-conceptualizing the belief of Naga :
A Comparative Study on the Local Worldviews
among the Lao-Isan ethnic Group in Nakhon-Phanom
and the Laotians in Khammuane of Lao PDR

ปณณทรีย์ เจียวิริยบุญญา*

Poonnatree Jiaviriyaboonya

บทคัดย่อ

บทความนี้ศึกษาและอธิบายความซับซ้อนของโลกทัศน์ของท้องถิ่น (local religious worldview) ที่สัมพันธ์กับความเชื่อเรื่องพิธีกรรมการนับถือบูชาพญานาคของกลุ่มคนอีสานที่อาศัยอยู่ในพื้นที่เขตเทศบาลเมืองนครพนมและกลุ่มชาวลาวที่เกิดและอาศัยอยู่ในพื้นที่แขวงคำม่วน สปป.ลาว บทความนี้อธิบายว่าโลกทัศน์ท้องถิ่นเรื่องการนับถือและบูชาพญานาค ได้ปรับตัวและเปลี่ยนแปลงไปตามบริบททางสังคม การเมืองและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป โลกทัศน์และความเชื่อท้องถิ่นเรื่องพญานาคนั้นถูกตีความและให้ความหมายใหม่อยู่ตลอดเวลา บทความนี้เสนอว่าบทบาทของนาคได้เปลี่ยนแปลงไปจากผู้ปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนาสู่ผู้มีอำนาจลบล้างบาปให้ปัจเจกมีความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจและมีชีวิตเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น โดยบทบาทที่เปลี่ยนแปลงไปดังกล่าวนี้ได้รับการยืนยันทั้งจากเรื่องเล่าประวัติชีวิตของผู้นับถือบูชาพญานาคทั้งไทยและลาว ข้อค้นพบดังกล่าวสนับสนุนสมมติฐานการวิจัยที่ว่ากระบวนการทัศน์ท้องถิ่นเรื่องนาคนั้นเป็นองค์ความ

* อาจารย์, มหาวิทยาลัยนครพนม.

รู้ที่มีอยู่ร่วมกันในกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคน้ำโขง เรื่องเล่า ตำนานและพิธีกรรมเกี่ยวกับ นาคที่คล้ายคลึงกันทั้งไทยและลาวช่วยต่อยอดและยึดโยงอัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมที่มีอยู่ ร่วมกันระหว่างไทยและลาว

คำสำคัญ: นาค/พญานาค, ตำนานและความเชื่อ, พิธีกรรม, โลกทัศน์ท้องถิ่น

Abstract

This article studies and explains the complexity of the local religious worldview in relation to a belief and ritual practice for the Naga worship among the Lao-Isan ethnic group in Nakhon-Phanom province of Thailand, and the Laotians in Khammuane province of Lao PDR. This article argues that local religious worldview in relation to the Naga worship is re-conceptualized and re-interpreted in the new socio-economical context. This article suggests that the symbolic role of Naga, as a protector of Buddhism, has transformed into a powerful agent who can elevate individuals' socio-economical status. This transformative role of the Naga is proved and confirmed by the life narratives of the Naga worship's followers in Thailand and Lao PDR. This becomes a new research finding, which can prove the assumption that the belief and ritual practice for the Naga worship are shared among the Greater Mekong Sub-region countries, especially Thailand and Lao PDR. The sharing of cultural practice of the two country helps re-confirm the sharing of Thai-Lao cultural identity.

Keywords: Naga, Myth, Rite, Local Worldviews

บทนำ

บทความนี้พัฒนามาจากงานวิจัยเรื่อง “ตำนานพญานาคและกระบวนการฟื้นฟู อัตลักษณ์ทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ลาว-อีสานในจังหวัดนครพนมและแขวงคำ ม่วน (สปป.ลาว)” ซึ่งได้รับทุนสนับสนุนจากศูนย์ศึกษานูภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง มหาวิทยาลัย นครพนม โครงการวิจัยนี้เริ่มดำเนินการตั้งแต่เดือนมกราคม-กันยายน พ.ศ.2556 บทความ

นี้ประยุกต์ใช้กรอบแนวคิด “อุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง” (founders’ cult Ideology) โดย Tannenbaum และ Kammerer (2003) รวมถึงทฤษฎีว่าด้วยโครงสร้างและสัญลักษณ์ในพิธีกรรม โดย Van Gennep (1960) และ Bloch (1992) ทั้งนี้การประยุกต์แนวคิดและทฤษฎีดังกล่าวนี้เพื่อทำความเข้าใจและคลี่คลายความซับซ้อนของกระบวนการทัศน์ท้องถิ่น เรื่องการนับถือและบูชาบุคคลของคนไทยและลาวในเชิงเปรียบเทียบ และนำมาซึ่งการทำความเข้าใจการปรับตัวของความเชื่อเรื่องนาค ในบริบททางสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไป

การศึกษาและทำความเข้าใจกระบวนการทัศน์ท้องถิ่น (local worldview) มีขอบเขตกว้างไกลกว่าการศึกษากระบวนการทัศน์ทางศาสนา (local religious worldview) ในขณะเดียวกันการศึกษาทั้งสองเรื่องมีความสัมพันธ์ต่อกันและกันและส่งผลถึงการทำความเข้าใจพฤติกรรมมนุษย์ที่แสดงออกในลักษณะแบบแผน ธรรมเนียมและวิถีปฏิบัติที่ถ่ายทอดส่งต่อกันจากรุ่นสู่รุ่น ในกระบวนการถ่ายทอดนั้นถูกผลิตซ้ำและให้ความหมายต่อชุดความรู้ที่หล่อเลี้ยงกระบวนการทัศน์ การมองโลก ความเข้าใจต่อสรรพสิ่งและการอธิบายโดยระบบตรรกะและอารมณ์ ความรู้สึก บทความขึ้นนี้อธิบายว่าโลกทัศน์ท้องถิ่นว่าด้วยการนับถือบูชาพญานาคเมื่อพิจารณาโดยเปรียบเทียบระหว่างไทย-อีสาน จ.นครพนมและในแขวงคำม่วน สปป.ลาว นั้นมีความคล้ายคลึงและความต่างกันในบางประเด็นและควรได้รับการศึกษาและอธิบายในเชิงลึกต่อไป

ระเบียบวิธีวิจัย

ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางมานุษยวิทยาที่เน้นการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (participant observation) การสัมภาษณ์ประวัติส่วนตัวของผู้ให้ข้อมูลแบบเจาะลึก (in-depth interviews) กับพระสงฆ์และฆราวาสในพื้นที่เขตเทศบาลเมืองนครพนมและในพื้นที่ของเมืองท่าแขกและเมืองเซ่งไห่ แขวงคำม่วน สปป.ลาว รวมทั้งหมด 4 คนซึ่งเป็นกรณีศึกษาที่ผู้วิจัยได้คัดเลือกจากจำนวนผู้ให้ข้อมูลทั้งหมด 12 คน รวมถึงการศึกษาและวิเคราะห์การบอกเล่าประวัติชีวิตของผู้ให้ข้อมูล (life narrative/history analysis) และการถอดบทเรียนจากจัดงานเสวนาวิชาการ พร้อมกับจัดวงพูดคุยในลักษณะ focus group จำนวน 2 ในพื้นที่ จ.นครพนมและสปป.ลาว นอกจากนี้ยังมีการวิจัยค้นคว้าโดยทบทวนวรรณกรรมและงานวิจัยที่ผ่านมาแล้วที่เกี่ยวข้องกับประเด็นโลกทัศน์ท้องถิ่นและตำนาน ความเชื่อ

พิธีกรรมของกลุ่มคนในแถบวัฒนธรรมอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขงและในขอบเขตภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ระยะเวลาของการดำเนินโครงการวิจัยทั้งหมด คือ 9 เดือน นับตั้งแต่วันที่ 1 มกราคม ถึงวันที่ 30 กันยายน พ.ศ. 2556 โดยมีแผนการดำเนินงานตลอดโครงการ โดยระหว่างเดือนมกราคม-กุมภาพันธ์ คือช่วงเวลาของการวิจัยเชิงเอกสาร (document research) และทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง (literature review) รวมถึงช่วงเวลาของการเก็บข้อมูลภาคสนามทั้งหมด 4 เดือน

การทบทวนวรรณกรรม

การศึกษาเรื่อง “ตำนานพญานาค” ในฐานะที่เป็นตัวแทนของ “กระบวนทัศน์ทางศาสนาของท้องถิ่น” (local religious worldview) ที่ยึดโยง “อัตลักษณ์ความเป็นอีสาน” ที่นับถือศาสนาพุทธเถรวาทที่ได้มีการผสมผสานเข้ากับการบูชาบ๊องผีและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ รวมถึงลัทธิบูชาบ๊องเทพเจ้า หรือที่เรียกว่า “Animism” มาก่อนหน้าที่พระพุทธศาสนาจะแผ่ขยายมาสู่ภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ในช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 13 ร่องรอยของลัทธิบูชาสัตว์ รวมถึงการบูชาวัตถุที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระเจ้า/เทพเจ้า (God) ก็ยังคงปรากฏให้เห็นในปัจจุบัน (Keyes, 1977) อาทิเช่นประเพณีไหลเรือไฟ ในจังหวัดนครพนม และในพื้นที่ของสปป.ลาว เช่น เมืองท่าแขก แขวงคำม่วน

พญานาค หรือ นาค (Naga) มาจากภาษาบาลีสันสกฤต หมายถึง “สัตว์ในตำนานจำพวกใหญ่” ความเชื่อเรื่องการมีอยู่ของพญานาคนั้นสามารถพบเห็นได้หลายแห่งโดยเฉพาะในเขตพื้นที่ที่มีพรมแดนติดกับแม่น้ำโขงและ/ หรือในพื้นที่ที่ติดกับแหล่งน้ำทางธรรมชาติสายอื่นๆที่เชื่อมต่อกับแม่น้ำโขง ในปัจจุบันตำนานและความเชื่อเรื่องพญานาคก็ยังคงปรากฏให้เห็นในสังคมสมัยใหม่ในประเทศไทย ลาวและกัมพูชา ในประเทศไทย ตำนานพญานาคมักจะได้รับ การได้รับการถ่ายทอดทั้งโดยมุขปาฐะและโดยหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่มีการจดบันทึกจากการทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องพบว่าเรื่องเล่าและตำนานเกี่ยวกับนาคนั้นมีความสัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของคนในสังคมเกษตรกรรม ซึ่งมีการทำนาในพื้นที่ลุ่มน้ำ ทั้งนี้พบว่าตำนานการเกิดแหล่งน้ำตามชาตินั้นสัมพันธ์กับนาค เช่นตำนานการเกิดแม่น้ำโขงและแม่น้ำน่าน เกิดจากการที่พญานาค “คู้ควัก” แหล่งน้ำสำคัญ (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2550) กล่าวให้ชัดเจนคือ นาคหรือพญานาค ทำหน้าที่

เสมือนผู้ให้แหล่งน้ำแก่มนุษย์ในการดำรงชีวิต นอกจากนี้ ตำนานพญานาคยังสัมพันธ์กับการดำรงอยู่และการปรับตัวและของพระพุทธศาสนาในฐานะสถาบันทางสังคมที่สำคัญของไทย และยังพบว่าตำนานเรื่องนาคนั้นสัมพันธ์กับการสร้างบ้านแปลงเมืองของรัฐโบราณในแถบอนุภูมิภาคลุ่มน้ำโขง ได้แก่ ไทย ลาวและกัมพูชา (สุจิตต์ วงเทศ, 2554)

ตำนานนาคกับบทบาทของผู้อุปถัมภ์ค้ำชูพระพุทธศาสนา

ทั้งนี้ตำนานพญานาคในรูปแบบที่มีการจดบันทึกอาทิเช่น ในพุทธชาดกที่เชื่อมนำเสนอบทบาทของพญานาคในฐานะ “พุทธสาวก” ผู้ปกป้องพระพุทธเจ้าและผู้ทะนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งนี้เพราะตำนานทางพระพุทธศาสนาได้มีส่วนในการสร้าง “ภาพลักษณ์” ให้กับพญานาค ซึ่งนับเป็นส่วนประกอบสำคัญในโครงสร้างพระพุทธศาสนา นั่นคือ “ผู้ดูแล” และ “อุปถัมภ์ค้ำชู” ศาสนา ซึ่งจะเห็นได้จากศาสนสถานของวัดพุทธในประเทศไทย และประเทศอื่นๆ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ รูปแบบสถาปัตยกรรมที่มีรูปทรงกล้านาคของพุทธศาสนสถาน อาทิเช่น บันไดนาค คันฉวย รางรดสังข์ หรือรางเทียน รวมถึงพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านเช่นพิธีบวชซึ่งมีขั้นตอนที่ชัดเจนว่าการบวชจะสมบูรณ์ได้ต้องมีการบวชนาคก่อน ผู้บวชจึงสามารถก้าวสู่สถานะภิกษุสงฆ์ได้อย่างสมบูรณ์ในแง่นี้จึงกล่าวได้ว่า พญานาคได้เปลี่ยนสภาพ (transformation) จากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของฝ่ายความเชื่อดั้งเดิม ไปสู่พื้นที่ความศักดิ์สิทธิ์ของฝ่ายพุทธ (ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2550)

ตำนานนาคกับการสร้างบ้านแปลงเมืองของรัฐโบราณในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ท่ามกลางการพัฒนาเข้าสู่ความเป็นรัฐสมัยใหม่ (modern state) ทั้งในแง่การเปลี่ยนแปลงรูปโฉมเศรษฐกิจและการเมืองของประเทศในรูปแบบเสรีนิยมประชาธิปไตย พร้อมๆกับการสะสมทุนในระบบเศรษฐกิจท่ามกลางการให้คุณค่าในวัตถุ ยังคงพบเห็นผู้คนทั้งปวงและศรัทธาใน “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งรวมถึงการนับถือบูชาพญานาค กล่าวคือยังพบผู้ที่นับถือและมีวิถีปฏิบัติเพื่อบูชาพญานาคในฐานะสัตว์ในตำนานอันศักดิ์สิทธิ์ที่มีอิทธิฤทธิ์สามารถให้คนและโทษต่อมนุษย์ ดังที่ปรากฏในงานของ สุจิตต์ วงเทศ (2554) ที่กล่าวถึงบทบาทสำคัญของนาคในฐานะ “ผู้คุ้มครองอาณาจักร” “ผู้พิชิตคนพาล อภิบาลคนดี” ในประเด็นนี้ สุจิตต์เสนอว่า ตำนาน “นาค” หรือที่เรียกโดยทั่วไปว่า “พญานาค” มีความ

สัมพันธ์กับตำนานการก่อกำเนิดอาณาจักรโบราณในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาทิ เช่น เมืองหงสาวดี กรุงกัมพูชาและเวียงจันทบุรีหรือเวียงจันทน์ (สุจิตต์ วงเทศ, 2554) นอกจากนี้ยังพบ ตำนานและ “เรื่องเล่า” ที่เชื่อมโยงกับประวัติศาสตร์ท้องถิ่นโดยเฉพาะในเขตจังหวัดที่มีพรมแดนติดกับแม่น้ำโขง ทั้งในภาคอีสาน เช่น จ.นครพนม จ.หนองคาย จ.มุกดาหาร ในภาคเหนือ เช่น จ.เชียงราย จ.น่าน รวมถึงตำนานและเรื่องเล่าในที่สัมพันธ์กับประวัติศาสตร์ร่วมสมัยของประเทศลาว โดยเฉพาะงานศึกษาประวัติศาสตร์และตำนานว่าด้วยการสร้างอาณาจักรเวียงจันทน์โดยอาจารย์สุนัด โพธิสาน นักวิชาการด้านประวัติศาสตร์ลาว สุนัดได้เสนอว่าเรื่องราวของพระยาศรีโคตรและตำนานการก่อตั้งเมืองเวียงจันทน์มีความสัมพันธ์กับ 4 เมืองสำคัญที่รวมเป็นเวียงจันทน์ในปัจจุบัน ได้แก่ สีสัตตะนาท/ศรีสัตนาท เมืองจันทบุลี เมืองสีโคตตะบอง/ศรีโคตรบองและเมืองไซเสดถา/ไชยเซษฐา (ชาญวิทย์ เกษตรศิริและกาญจนา ละอองศรี, 2555) โดยเฉพาะเมืองศรีสัตนาทหรือ “เวียงจันทน์สัตนาท” และต่อมาคือ “เวียงจันทน์โคตรบอง” ทั้งหมดที่กล่าวมาคือการก่อกำเนิดของเมืองเวียงจันทน์ดั้งเดิมที่เชื่อว่าเป็นเมืองของพวคนาค ตำนานได้อ้างถึงคู่สามี-ภรรยาที่มาจาก “กีนดิน” ที่ “ดอนจันทน์” และได้ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่ดอนจันทน์ ต่อมาสามีเกิดไปมีความจิตปฏิพัทธ์และอยู่กินกับนาคสาวใต้บาดาล และเมื่อมนุษย์ได้กลับขึ้นมาอยู่บนโลกมนุษย์เพื่อกลับมาหาภรรยา จึงได้พานาคสาวขึ้นมาอยู่ด้วยกัน พญานาคที่ใต้บาดาลรับรู้ถึงความรักความผูกพันของชายหนุ่มและนาคสาว จึงได้เนรมิตสร้างเมืองเวียงจันทน์พร้อมกับสร้างเศดิน กองหมากแข้งหรือกองมะเขือพวงจำนวน 2 ท่อน โดยท่อนแรกให้ไว้ที่เมืองมนุษย์เพื่อหากเกิดภัยในอนาคตก็สามารถตีกองหมากแข้งเพื่อส่งสัญญาณให้นาคมาช่วย และอีกกองหนึ่งเอาไว้ที่เมืองใต้บาดาล รวมถึงกระโจมหัวคำหรือขุลาและดาบง้าวเจ๊ก หรือดาบศรีขรรค์ชัย และได้มีการสร้างบ้านแปลงเมืองพร้อมกับการล่มสลายของอาณาจักรในเวลาต่อมา

งานของพิเชษฐ สายพันธุ์ (2539) ศึกษาสัญลักษณ์นาคในพิธีกรรมจาก “ขุนมั่ง” หรือมรดกทางวัฒนธรรมอีสาน ได้แก่ วรรณกรรมท้องถิ่นอีสานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ตำนาน เรื่องเล่าขานและนิทานพื้นบ้าน ทั้งนี้ พิเชษฐเสนอว่าสัญลักษณ์นาคในวัฒนธรรมอีสานในบริเวณลุ่มน้ำโขง ความหมายของนาคถูกตีความในหลายรูปแบบ ได้แก่ (1) นาคเปรียบเสมือนพลังอำนาจของธรรมชาติ ในแง่นี้นาคมีอำนาจในการคุ้มครองรักษาแผ่นดินและการบันดาลน้ำ จึงกล่าวได้ว่านาคเป็นสัญลักษณ์แห่งเจ้าผืนดินและเจ้าแห่งน้ำที่สามารถ

ให้ทั้งคุณและโทษ พิเชษฐอุปปรายว่านาคทำหน้าที่เป็นกลไกในการจัดระเบียบทางสังคมในการควบคุมดูแลพฤติกรรมของคนในชุมชน (2) นาค คือ ผู้ปกป้องพุทธศาสนา ในประเด็นนี้นาคได้ถูกมองในฐานะของผู้ที่ต้องการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่บริบทพระพุทธศาสนา รวมถึงกำกับดูแลศีลธรรมของสังคม (3) นาค คือบรรพบุรุษเก่าแก่ของคนในลุ่มน้ำโขง ในประเด็นนี้พิเชษฐตั้งข้อสังเกตว่าการตีความหมายของนาคในงานวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนามักจะแสดงออกและรับรู้ว่าเป็นเพศชายซึ่งเป็นผู้ปฏิบัติธรรม แม้จะเคยเป็นผู้เฒ่ามาก่อนแต่ได้กลับตัวเป็นคนดีและปฏิบัติตามศีลธรรม ส่วนนาคในวรรณกรรมปรัมปราท้องถิ่นได้กล่าวถึงนาคในฐานะผู้หญิงซึ่งให้กำเนิดมนุษย์ รวมถึงการผูกโยงความหมายของนาคกับระบบเครือญาติแบบมาตุพงศ์ที่มีเรื่องราวของตำนานการสืบเชื้อสายตระกูลของมนุษย์มาจากทางแม่ซึ่งสืบเชื้อสายจากนาค และพบว่าสายตระกูลมนุษย์ที่มาจากนาคมักจะถูกกีดกันจากสายตระกูลมนุษย์ปรกติ อย่างไรก็ตามก็ดี งานของพิเชษฐเสนอว่าจากการศึกษานิทาน เรื่องเล่าและพิธีกรรมสำคัญในสิบสองเดือน ชาวลาวนั้นนับถือนาคเป็นบรรพบุรุษของตน แต่ยังไม่มีปรากฏว่าเป็นบรรพบุรุษสายมาตุพงศ์หรือปิตุพงศ์ และจากการศึกษาโดยพิเชษฐและการเก็บข้อมูลโดยผู้วิจัยเอง พบว่าชาวบ้านในภาคอีสานแถบลุ่มน้ำโขงและในพื้นที่แขวงคำม่วน เมืองท่าแขก สปป.ลาว ยังคงประกอบพิธีกรรมบูชาพญานาคในหลายรูปแบบ หนึ่งในนั้นคือ พิธีไหลเรือไฟ หรือ “ไหลเหือไฟ” ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่ปรากฏในสิบสองของชาวอีสานและชาวลาว เชื่อว่าเป็นพิธีบูชาพญานาค 15 ตระกูลที่อาศัยในแม่น้ำโขง และชาวบ้านในภาคอีสาน เชื่อว่าพญานาค 15 ตระกูล หมายถึงสายตระกูลที่สำคัญในแถบลุ่มน้ำโขง แต่ยังไม่ชัดเจนว่าเป็นการสืบสายตระกูลมาจากทางมารดาหรือบิดา และกลุ่มสายตระกูลเหล่านี้คือใคร อย่างไรก็ตามก็ดีพิธีไหลเรือไฟได้ถูกให้ความหมายใหม่ จากพิธีกรรมเพื่อบูชาพญานาคที่เคยเชื่อว่าเป็นบรรพบุรุษในลุ่มน้ำโขง กลายเป็นพิธีกรรมเพื่อบูชาพระพุทธเจ้าเสด็จลงมาจากชั้นดาวดึงส์ในวันออกพรรษา (พิเชษฐ สายพันธุ์, 2539) และข้อค้นพบประการที่ (4) นาค คือผู้เชื่อมโยงความตรงกันข้าม เช่นสัญลักษณ์นาคในพิธีบุญบั้งไฟ หากมองจากแนวคิดโครงสร้างหน้าที่ (Structuralism) แบ่งความคิดเป็นสองขั้ว คือ ขั้วทางธรรมชาติ (culture) และขั้วทางวัฒนธรรม (nature) พิเชษฐได้เชื่อมโยงถึงงานของ Tambiah (1970) ที่เสนอว่าสัญลักษณ์นาคแสดงให้เห็นการเปลี่ยนผ่านของโครงสร้างคู่ต่างๆในสังคม อาทิเช่นนาคที่ปรากฏในการบูชาพื้นนั้นเป็นตัวแทนขั้วธรรมชาติ ในขณะที่โคตติพุทธจะเป็นตัวกลาง หรือเชื่อมโยงความตรงกันข้ามระหว่างภาวะศักดิ์สิทธิ์และสามัญ (Tambiah, 1970)

จากการทบทวนวรรณกรรมที่ผ่านมา มีวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาด้านานาคที่สัมพันธ์กับโลกทัศน์ท้องถิ่นและการให้ความหมายของนาคในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไปอย่างไรก็ดีการศึกษาและทำความเข้าใจเรื่องนาคนั้นยังขาดการศึกษาถึงโลกทัศน์เชิงเปรียบเทียบระหว่างกลุ่มประเทศในอนุภูมิภาคกลุ่มน้ำโขงที่ได้รับเอาต์านาน ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับนาคมาเป็นส่วนหนึ่งของการดำรงชีวิตอย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะการศึกษาในเชิงเปรียบเทียบโลกทัศน์ทางศาสนาเรื่องนาคของคนไทยและลาว บทความขื่นนึ่งศึกษาความหมายเชิงสัญลักษณ์ของนาคในโลกทัศน์ทางศาสนาของคนในจังหวัดนครพนมและในแขวงคำม่วน สปป.ลาว บทความนึ่งนึ่งศึกษาพิธีกรรมบูชาพญานาคของคนนครพนมและคนลาวในฐานะที่พิธีกรรมนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกิจวัตรประจำวัน (ordinary ritual) บทความนี้อธิบายว่าโลกทัศน์ทางศาสนาเกี่ยวกับการบูชาพญานาคของวัฒนธรรมไทย-อีสานและลาวนั้นมีความคล้ายคลึงกันและถูกให้ความหมายใหม่ในบริบททางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป นั่นคือการบูชานาคนั้นถูกตีความหมายใหม่ในฐานะที่เป็นตัวแทนของ “ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ” ของผู้นับถือนาค บทความนี้เสนอว่าเอาต์านาน ความเชื่อและพิธีกรรมเรื่องนาคที่แฝงฝังในโลกทัศน์ทางศาสนาของคนอีสานและคนลาวนั้นได้ปรับตัวไปตามบริบทสังคมและเศรษฐกิจที่เปลี่ยนแปลงไปพร้อมๆ กับการเปลี่ยนผ่านสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของปัจเจกผู้บูชานาคได้ในทางที่ดีขึ้น ในแง่บทบาทและหน้าที่ของนาคในปัจจุบันนอกจากจะทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองแหล่งน้ำธรรมชาติสำคัญของชุมชนสองฝั่งโขงแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นผู้เฝ้าระวังความมั่งคั่งและรักษาผลประโยชน์เฉพาะหน้าของปัจเจก

กรอบแนวคิดทฤษฎี

1. กรอบแนวคิดอุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง (founders' cult ideology)

กระบวนทัศน์ “อุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง” หรือ founders' cult ideology ที่นำเสนอโดย Tannenbaum และ Kammerer(2003) นั้นปรากฏให้เห็นอยู่ทั่วไปในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และมีความเชื่อมโยงกับความเชื่อและลัทธิการนับถือผีบรรพบุรุษและผีเจ้าที่ (guardian spirit) ในประเทศไทย ในแง่การสวมบทบาท “เจ้าของ” “ผู้ปกป้อง” และ “ผู้รักษา” ที่ดินและทรัพยากรของหมู่บ้าน ทั้งนี้ในบริบทของภาคอีสาน นอกจากการนับถือผีบรรพบุรุษ หรือ “ผีปู่ตา” ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นผีบรรพบุรุษผู้ก่อตั้งหมู่บ้าน

นั้นปรากฏในหลายพื้นที่ในภาคอีสานแล้ว นาคยังทำหน้าที่ปกป้องคุ้มครองผู้คนในแถบลุ่มน้ำโขงที่อาศัยน้ำเป็นทรัพยากรสำคัญของการดำรงชีวิต การยอมรับว่านาคในฐานะ “ผู้ให้กำเนิด” และ “ผู้ปกป้องคุ้มครอง” แม่น้ำโขง ในแง่นี้กรอบแนวคิด “อุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง” จึงมีความสำคัญต่อการศึกษาการบทบาทหน้าที่ดั้งเดิมของนาค ในฐานะ “ผู้สร้าง” และ “ผู้คุ้ม/ให้โทษ” แก่มนุษย์ ดังนั้น นาคจึงเปรียบเสมือน “สถาบันทางสังคมอันศักดิ์สิทธิ์” ที่ช่วยคุ้มครองปกป้องสมาชิกในชุมชนและในขณะเดียวกันก็ทำหน้าที่รักษาและบังคับใช้กฎระเบียบและธรรมเนียมของชุมชนอย่างเคร่งครัด

2. ทฤษฎีโครงสร้างและสัญลักษณ์ในพิธีกรรม

ใน The Rites of Passage ของ Van Gennep (1960) เสนอว่า “พิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน” (Transition Rites) ประกอบไปด้วยสามขั้นตอน คือ (1) การแยกออกจากสถานภาพ/สภาวะเดิม (separation) (2) ภาวะก้ำกึ่งระหว่างการเปลี่ยนจากสภาวะเดิมสู่สภาวะใหม่ (liminality) และ (3) การรวมตัวกันระหว่างสภาวะเดิมสู่สภาวะใหม่ (aggregation) ทั้งนี้ Van Gennep (1960) อธิบายเพิ่มเติมว่าในขั้นแรก การแยกตัวจากสภาวะเดิม (separation phase) คือการแยกตัวจากสภาพ (state) สถานภาพ (status) และเงื่อนไข (condition) โดยขั้นแรกนี้จะสังเกตได้จากอาการที่เปลี่ยนแปลงทางกายภาพหรือการเปลี่ยนแปลงทางร่างกาย เช่น การเปลี่ยนเสื้อผ้า ส่วนขั้นที่สองของพิธีกรรม (liminality) คือช่วงคาบเกี่ยวระหว่างการออกจากสภาวะเดิมและเข้าสู่สภาวะใหม่หรือการที่ปัจเจกและสังคมอยู่ในภาวะก้ำกึ่งของพรมแดนระหว่างโลกของมนุษย์และโลกของวิญญาณ ข้อสังเกตของขั้นที่สองนี้คือการแสดงออกของพฤติกรรมที่ตรงข้ามและขัดแย้งกับ “พฤติกรรมปกติ” (normal behaviors) ตามธรรมเนียมปฏิบัติในสังคม (social norms) ส่วนขั้นสุดท้ายของพิธีกรรม คือ การรวมตัวสู่สภาวะใหม่ (aggregation) ที่อนุญาตให้ทั้งชุมชนกลับมารวมตัวอีกครั้งในสภาวะและสถานภาพใหม่

Bloch (1992) สนับสนุนคำอธิบายของ Van Gennep (1960) โดยเสนอว่าทุกพิธีกรรมประกอบไปด้วยสามขั้นตอนนี้ อย่างไรก็ดี Bloch (1992) อภิปรายว่า ขั้นที่สอง (liminal phase) เป็นส่วนสำคัญของพิธีกรรมเพราะการเปลี่ยนแปลง (transformation)² ของทั้งสังคมจะเกิดขึ้นในขั้นที่สองผ่านการปฏิสัมพันธ์กันโดยตรงระหว่างลูกหลาน

² บทความนี้แปลคำว่า “transformation” ว่า “การเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไปโดยอาศัยระยะเวลาหนึ่ง” ซึ่งอยู่ในบริบทที่ต่างจากความหมายของคำว่า “change”

และวิญญาณบรรพบุรุษ มากไปกว่านั้นกระบวนการเกิดใหม่ (revitalization) ของทั้งสังคม เกิดขึ้นในขั้นที่สองนี้ กล่าวคือเกิดการส่งต่อ “พลังชีวิต/พลังจิตวิญญาณ” (spiritual potency) จากผีบรรพบุรุษไปสู่ลูกหลานในขั้นที่สองของพิธีกรรม จากการทบทวนวรรณกรรม บทความชิ้นนี้มุ่งศึกษาขั้นที่สอง (liminality) ของพิธีกรรมบูชาผีที่แฝงอยู่ในชีวิตประจำวันในฐานะที่เป็นกระบวนการเปลี่ยนผ่าน (transformation) ของผู้บูชาผีถือนาค

ข้อมูลชาติพันธุ์วรรณา (Ethnography)

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามโดยอาศัยการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (participant observation) และการสัมภาษณ์แบบเจาะลึก (in-depth interview) สามารถคลี่คลาย วัฒนธรรมการบูชาผีของคนอีสานในเขตเทศบาลเมืองนครพนมและแขวงคำม่วน สปป.ลาวผ่านการวิเคราะห์ประวัติชีวิตส่วนตัว (life history analysis) ของผู้ให้ข้อมูล (key Informants) ได้หลายประเด็นดังต่อไปนี้

1. นาคคือผู้ปกป้องและอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

จากการสัมภาษณ์พระสงฆ์ในจังหวัดนครพนมและแขวงคำม่วน สปป.ลาว พบว่าพระสงฆ์ทั้งสององค์มีความเข้าใจนาคในลักษณะที่คล้ายคลึงกัน คือ เชื่อว่านาคคือ ผู้อุปถัมภ์คำบูชาพระพุทธศาสนา พระมนตรียุติมนโต หรือ หลวงพ่อโย่ง เจ้าอาวาสวัดท่าบ้านหนองจันทน์ซึ่งเป็นวัดเดียวในจังหวัดที่ปรากฏ “จอมปลวกพญานาค” ซึ่งเจ้าอาวาสยืนยันว่าเป็นเพราะอำนาจอิทธิฤทธิ์และอิทธิฤทธิ์ขององค์นาคที่ดลบันดาลให้เกิดจอมปลวกที่มีลักษณะคล้ายเศียรนาคจำนวน 32 เศียร กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนา นาคและชีวิตบรรพชิตของตนเองว่า:

“ต้องบอกชกนิตหนึ่งว่าอาตมาเป็นคนกรุงเทพฯโดยกำเนิด ไม่เคยเชื่อเรื่องพวกนี้เพราะไม่เคยถูกสอนให้เชื่อทางนี้ ที่นี้พอมัน[จอมปลวกคล้ายรูปเศียรพญานาค]เกิดขึ้นมาแล้ว...วันหนึ่งขณะที่นั่งสมาธิอยู่ที่มืองค์มาประทับตัว เขา[องค์ที่มาประทับร่างหลวงพ่อยอ]ก็พูดขึ้นมาในเรื่องเกี่ยวกับอาตมาซึ่งไม่เคยมีใครรู้ เข้าพูดถึงความเป็นมาของชีวิตอาตมา ทำให้ถึงต้องบวชซึ่งถูกต้องทั้งหมด เขาก็เล่าไปเรื่อยๆทำให้เราทบทวนความจำ...พระพุทธศาสนาแบ่งออกเป็นยุค ยุคละ 500 ปี และมีเทพมาขอยุ่อีก 500 ปี...เมื่อไม่กี่ปีมานี้เป็นยุคของเทพก็จะเป็นพวกนาคมาปกป้องพระพุทธศาสนาแทนพระแล้วก็มาเกิดเป็นคน แล้วได้อยู่ต่อไป แล้วก็สอนคนให้รู้จักทำบุญ สร้างกุศล ช่วยให้สังคมอยู่รอด...จริงๆที่

เขา[นาค]ขึ้นมา เขาจะมาบอกว่าประเทศไทยตอนนี้เดือนร้อนแล้วนะ ต้องหมั่นทำบุญสร้างกุศล...”

(2 มีนาคม พ.ศ. 2556)

นอกจากนี้ หลวงพ่อเจ้าอาวาสของวัดแห่งหนึ่งในเมืองท่าแขก แขวงคำม่วน สปป.ลาว ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างพระพุทธศาสนาและนาคตามพุทธประวัติและความรู้ของตนเองว่า:

“พญานาคมีอยู่จริง มีมาหลายพันปีแล้ว แต่เป็นสิทธิ์ของแต่ละคน[ที่จะเชื่อหรือไม่] เหมือนดอกบัว 4 เหล่า ไม่ได้บังคับ ตามแต่จะนับถือ ในประเทศลาวก็มีความเชื่อเกี่ยวกับนาค...ในมุมมองพระพุทธศาสนา นาคมีจิตศรัทธาในพระพุทธศาสนาได้แปลงกายมาขอบวชแต่ได้เผลอนอนหลับ ร่างจึงกลับกลายเป็นพญานาค...เมื่อพระพุทธเจ้าทรงทราบจึงเรียกมาตรัสถาม ได้ความว่าเพราะเกิดความศรัทธาในพระพุทธศาสนาจึงปลอมตัวมาขอบวช พระพุทธองค์ทรงดำริว่าสัตว์เดรัจฉานไม่อยู่ในฐานะที่จะบวช จึงโปรดให้แปลงกลับไปเป็นนาคดังเดิม...แต่นาคได้ฝากชื่อไว้ในพระพุทธศาสนา เราจึงพบเห็นว่าบันไดโบสถ์วัดจะมีนาคอยู่ นาคมี 19 ตระกูล อยู่ที่ปากมูล หาดดอนสน พระบาทเวินปลา โพนสั่น องค์ที่ใหญ่ที่สุดอยู่ที่ปากแม่น้ำมูลรักษาน้ำและแผ่นดิน...นาคจะช่วยให้นุชโยอยู่เย็นเป็นสุข...”

(9 มิถุนายน พ.ศ.2556)

2. นาคมีอำนาจให้ทั้งคุณและโทษแก่มนุษย์

จากการสัมภาษณ์ผู้นำบั้งและบูชาในจังหวัดนครพนม จำนวน 2 คน คือ พระมนตริโชติมันโต หรือ “หลวงพ่อย่ง” เจ้าอาวาสวัดท่าบ้านหนองจันทน์ อ.เมือง จ.นครพนม และ “อาจารย์ปทุม” อาจารย์โรงเรียนประถมแห่งหนึ่งในเขตอ.เมือง จ.นครพนม หลวงพ่อย่ง กล่าวว่า:

“หลังจากมาจำพรรษาอยู่วัดได้ประมาณ 3 เดือนก็มีการมาเข้าฝันว่า มีผู้ใหญ่สี่เขียวเขียว...และก็มีเสียงพูดว่า ตามหากันมานานมากแล้วเพิ่งมาเจอกัน ซึ่งตอนนั้นเราไม่เชื่อเรื่องพญานาค เราก็ไม่ได้สนใจอะไร ก็ปล่อยให้มันผ่านไป และมาช่วงเข้าพรรษาเป็นช่วงหน้าฝน ชาวบ้านเข้ามาหาเห็ดปลวก ก็เจอจอมปลวกขึ้นอยู่หนึ่งจอมปลวกเล็กๆ ประมาณครึ่งหนึ่ง เป็นรูปเหมือนพญานาค ซึ่งเขาบอกไม่เคยเห็นมาก่อนตั้งแต่เกิด ก็เลย

ไปบอกกันมาแล้วมาดู จอมปลวกนี้มีทั้งหมด 32 ยอด แล้ว[ชาวบ้าน]ก็พากันไปซื้อหอย แล้วก็ถูกกัน...สำหรับคนที่มาปฏิบัติธรรม จิตจะนิ่ง ขอบอะไรก็ได้หมด คือท่าน[นาค] จะบันดาลเรื่องโชค ลาภ ค่าขาย และในเรื่องของการคุ้มครอง หลายคนก็เข้าไปท่านจะบันดาลให้ 3 เรื่องนี้แหละ...”

(2 มีนาคม 2556)

ในทางเดียวกันกับความเชื่อของอาจารย์ปทุม(นามแฝง) อาจารย์ปทุม เจ้าของร้านอาหารแห่งหนึ่งใน จ.นครพนม ร้านอยู่บริเวณริมฝั่งตรงข้ามกับแม่น้ำโขง อาจารย์ปทุมบุชารูปปั้นพญานาคสองตัวบนอ่างน้ำซึ่งถูกจัดไว้บริเวณหน้าร้านอาจารย์ปทุมเล่าเรื่องราวชีวิตของเธอที่เปลี่ยนไปโดยมี “กองบุญพญานาค” หรือกองผ้าป่า เพื่อสมทบทุนสร้างองค์พญานาคเพื่อบูชาที่วัดแห่งหนึ่งในเขตบ้านสำราญใต้ อ.เมือง จ.นครพนม นั้นกองไว้อยู่เบื้องว่า:

“เมื่อเกือบสองปีก่อน อาจารย์เคยประสบปัญหาชีวิตส่วนตัวจนเกือบเคยคิดฆ่าตัวตาย ทั้งเรื่องสามีและเรื่องหนี้สิน แต่หลังจากที่หันมานับถือบูชาพญานาค ชีวิตของอาจารย์ก็เปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้นแบบหน้ามือเป็นหลังมือเลยคะ เหมือนตายแล้วเกิดใหม่... อาจารย์จะสักการบูชาท่าน[พญานาค] จะทำในวันขึ้น 15 ค่ำ วันพระ หรือวันสำคัญต่างๆ เช่น วันสงกรานต์ วันปีใหม่ โดยในการบูชาจะมีพวงมาลัย 9 พวง หรือแล้ว แต่เรามีน้ำแดง หรืออาจใช้มะพร้าว น้ำหอม เหล้าขาว เหล้าหงส์ทอง ตามความเหมาะสม นอกจากนั้นยังมีผลไม้ 9 อย่างโดยเชื่อว่าการสักการบูชาพญานาคจะทำให้ชีวิตเจริญรุ่งเรืองหน้าที่การงานก้าวหน้า ทรัพย์สินเงินทอง อยู่ในที่แห่งใดไม่ลำบากเงินทองไหลหลั่งมาไม่ขาดสายทำการค้าขายก็ประสบผลสำเร็จในอาชีพ มีความสุขการสบายใจเกิดแก่ผู้ที่เคารพบูชาและจะประสบผลสำเร็จในทุกๆ ด้าน...”

(10 เมษายน 2556)

สอดคล้องกับเจ้าของร้านอาหารที่เมืองเซบั้งไฟ แขวงคำม่วน สปป.ลาวที่กล่าวว่าภายหลังจากเห็น “งูสีแดง” ปรากฏบริเวณโชดหินหลังบ้าน ภายหลังจากย้ายเข้ามาอยู่ในบ้านหลังใหม่ คุณบัว (นามแฝง) เล่าว่า

“...เชื่อว่าเป็นงูให้โชค เลยแต่งขันธ 5 ไหว้เพิ่น ข่อยเรียกชื่อแทนงูว่าปู่
อธิษฐานให้เมื่อกับเมื่อ อยู่มาวันหนึ่งงูก็ไป หลังจากนั้นค่อยฝันเห็นงูอีกตัวใหญ่กว่างูสีแดง
ที่เห็นอยู่หมองหลังบ้าน...ข่อยปรึกษาผู้เฒ่าผู้แก่ที่นับถือ เขาเห็นว่าค่อยฝันดี เพิ่น[นาค]
มาปกป้องรักษาคนในบ้านนี้...บางเถื่อเพิ่น[นาค]ก็แปลงกายมาเป็นกบ คางคกและเขียด
ตัดปาด มาเกาะในขันน้ำหอมบนหิ้ง...เพิ่น[นาค]ที่แปลงเป็นกบใส่ขันน้ำหอม ค่อยก็เลยเอา
ขันหมากเบงมาบูชา...เฮ็ด[บูชา] 3 ปีละ บางเถื่อข่อยเฮ็ดบ่ถึก เผิ่นบ่มีกัถิมิโทษ มื่อนั้น
ค่อยเอากล้วยถวาย เผิ่นคิสิบมัก ค่อยจุมมอเตอรืไซค์ออกจากบ้าน เท้าไปเตะเอาขาตั้งรถ
เล็บจิกขาดเลือดไหลเต็มหนึ่ง จนข่อยต้องมีการตั้งหิ้งไว้ในบ้านเพื่อขอขมา...”

(8 มิถุนายน พ.ศ. 2556)

วิเคราะห์ข้อมูล

1. ชาวอีสานและชาวลาวภูษานาคในฐานะที่เป็นรูปแบบหนึ่งของ “อุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง”

บทความนี้เสนอว่าโลกทัศน์ทางศาสนา (local religious worldview) ของ
คนลาว-อีสานที่อยู่อาศัยในประเทศไทยในแถบลุ่มน้ำโขงและคนลาวใน สปป.ลาว นั้นมี
ความคล้ายคลึงกันในด้านการนับถือศาสนาพุทธนิกายเถรวาทซึ่งผสมผสานกับความเชื่อ
ในการบูชาผีและเทพเจ้า รวมถึงสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นๆที่มีลักษณะของความเป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์
บันดาลให้คุณและโทษต่อมนุษย์ การนับถือบูชาภูษานาคคือตัวอย่างที่ปรากฏชัดเจน
เพราะคนอีสานในประเทศไทยและคนลาวในสปป.ลาวเชื่อว่าการนับถือนาคให้คุณต่อ
มนุษย์ในด้านต่างๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งด้านความมั่งคั่งและความอุดมสมบูรณ์ของชีวิต

หากพิจารณาโดยเปรียบเทียบแล้วพบว่าในประเทศไทย การนับถือ
“ผีบรรพบุรุษ” (ancestral spirit) เสมือนเป็น “สถาบันทางสังคมอันศักดิ์สิทธิ์” (sacred
social institution) (บุญยงค์ เกตุเทศ, 2535) จากการศึกษารูปแบบความเชื่อของกลุ่ม
ชาติพันธุ์ไทย-เขมร (Thai-Khmer ethnic group) ในแถบอีสานใต้ของประเทศไทย เช่น
สุรินทร์ ศรีสะเกษและบุรีรัมย์ นิยามความหมายของ *ผีปู่ตา* ว่าไม่ได้เป็นเพียงแค่เป็น
ดวงวิญญาณบรรพบุรุษผู้ดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์และความอยู่ดีกินดีของสมาชิก
ในชุมชนเท่านั้น หากยังเป็นผู้บังคับใช้กฎระเบียบข้อบังคับหรือขนบธรรมเนียมดั้งเดิม
ของชุมชน ในบางกรณีหากมีลูกหลานผู้ใดกระทำ “ผิดผี” หรือทำผิดต่อกฎเกณฑ์และ

ชนบธรรมเนียมทางสังคม ชาวบ้านไทย-เขมรต้องจัดพิธี “รามะมั่วด” เพื่อบูชาผีปู้ตาซึ่งเชื่อว่าเป็นผีบรรพบุรุษที่คอยปกป้องรักษาทรัพยากรในชุมชนให้มีความสมบูรณ์ตลอดทั้งปี (Poonnatree Jivariyaboonya, 2012) ในขณะที่คนอีสานและคนลาวที่ศรัทธาในการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาพญานาคจำนวนหนึ่ง อธิบายว่านาคคือสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ ความมั่งคั่งในโคกทรัพย์และความอยู่ดีมีสุขของผู้ที่นับถือ และจากการทบทวนวรรณกรรมว่าด้วยตำนานพระธาตุพนมและตำนานขุนบรม ซึ่งเทียบกับข้อมูลจากการสัมภาษณ์ผู้บูชานาคในเมืองท่าแขกและเมืองเซบั้งไฟแขวงคำม่วน สปป.ลาว พบว่านาคมีการสืบสายวงศ์พันธุ์หรือสายตระกูลและอาศัยอยู่ร่วมกันในลักษณะเป็นครอบครัวในพื้นที่ต่างๆของกลุ่มประเทศอนุภูมิภาคกลุ่มน้ำโขง ได้แก่ ไทย ลาว และกัมพูชา สายตระกูลนาคเหล่านี้ได้ขยายเผ่าพันธุ์โดยการอยู่กินกับมนุษย์จนออกลูกหลานซึ่งได้ขยายวงกว้างจนเครือในเวลาต่อมา จึงเป็นที่มาต่อกระบวนทัศน์ท้องถิ่นของคนลาวที่เล่าขานว่านาคคือบรรพบุรุษผู้ก่อตั้งอาณาจักรเวียงจันทน์ในอดีต³ จากผลการวิเคราะห์ดังกล่าว บทความนี้อธิบายว่าการนิยามนาคของกระบวนทัศน์ท้องถิ่นทั้งของคนอีสานในประเทศไทยและคนลาวในสปป.ลาวนั้นเชื่อมโยงถึงบทบาทของ “บรรพบุรุษ” และ “ผู้สร้าง” ของผู้คนในสองวัฒนธรรม หรืออาจกล่าวได้ว่าคนนครพนมและคนลาวในแขวงคำม่วน สปป.ลาวนั้นมีความคล้ายคลึงกับการนับถือ “ผีปู้ตา” ในกลุ่มคนอีสานในประเทศไทย ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของ “อุดมการณ์บูชาผู้ก่อตั้ง” (founders’ cult ideology) ตามที่ Tannenbaum และ Kammerer (2003) ได้เสนอไว้ ทั้งนี้ จากข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกของผู้นับถือและบูชานาคทั้งที่ดำรงสถานะเป็นบรรพชิตและฆราวาสในจังหวัดนครพนมและสปป.ลาว นั้นต่างเชื่อว่าพญานาคหรือนาคเป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ดังนั้นการทำพิธีบูชานาคด้วยเครื่องเซ่นไหว้ชนิดต่างๆในวันสำคัญทางศาสนาพุทธ เท่ากับเป็นการรับประกันความอุดมสมบูรณ์และความมั่งคั่งของผู้บูชาและนับถือนาค นอกจากนี้ข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกของผู้นับถือและบูชานาคได้นำเสนอหน้าที่สำคัญประการหนึ่งของความเชื่อเรื่องนาคว่ามีหน้าที่กำกับดูแล “ศีลธรรมทางศาสนา” ในสังคม กล่าวคือ ผู้ที่จะได้รับความช่วยเหลือจากนาคนั้นต้องดำรงตนอยู่ในศีลธรรมและต้อง “สร้างบุญกุศล” ประกอบการจัดเครื่องบูชานาคตามวันสำคัญทางศาสนาต่างๆ (ข้อมูลจากการ

³ ดูเพิ่มเติมบันทึกการเสวนาวิชาการเรื่อง “ตำนานนาคาคติ: ศรัทธา ความเชื่อ พิธีกรรมและคำเล่าขานของคนท้องถิ่น.” 2 มีนาคม 2556. (ผู้วิจัยเป็นผู้บันทึกและสรุปเนื้อหา).

สัมภาษณ์: 2 มีนาคม 2556) ในแง่นี้คาดเปรียบเสมือน “สถาบันทางสังคมอันศักดิ์สิทธิ์” รูปแบบหนึ่งที่ทำหน้าที่ปกป้องรักษาศีลธรรมทางศาสนาในแง่ของการส่งเสริมให้มนุษย์ดำเนินชีวิตตามบทบัญญัติของ “ศีล” ในศาสนาพุทธ

2. สภาวะ“ตายแล้วเกิดใหม่” ของผู้นับถือและบูชาขนาด คือ สัญลักษณ์ของกระบวนการเปลี่ยนผ่านทางพิธีกรรม

จากการประยุกต์ข้อเสนองานของ Van Gennep (1960) ที่แบ่งแยกลำดับขั้นของโครงสร้างในพิธีกรรมออกเป็นสามขั้นตอน โดยเฉพาะอย่างยิ่งขั้นที่ 2 คือ liminal phase ซึ่งหมายถึงสภาวะที่ปัจเจกผู้ประกอบพิธีกรรมอยู่ในสถานการณ์ก้ำกึ่งระหว่างความเป็นและความตาย รวมถึงข้อเสนองานของ Bloch (1992) ที่อธิบายว่าจะเกิดการเปลี่ยนแปลงแบบค่อยเป็นค่อยไป (transformation) ของทั้งสังคมผ่านการมีปฏิสัมพันธ์กันระหว่างวิญญาณบรรพบุรุษและลูกหลาน อันนำมาสู่ “กระบวนการเกิดใหม่” (revitalization) ของทั้งสังคม อันเนื่องมาจากการส่งต่อ “พลังชีวิต/พลังจิตวิญญาณ” (spiritual potency) จากบรรพบุรุษผู้ล่วงลับสู่ลูกหลาน

จากการสัมภาษณ์ “อาจารย์ปทุม” (นามแฝง) ถึงความรู้สึกของตนเองว่าเหมือน“ตายแล้วเกิดใหม่” ภายหลังจากที่เริ่มบูชาขนาดแล้วรู้สึกว่าคุณชีวิตตนเองนั้นเป็นไปในทางที่ดีขึ้นเหมือนกับได้ “เปิดชุมทรัพย์อันมหาศาล” ในชีวิตตนเอง (ข้อมูลจากการสัมภาษณ์ 10 เมษายน 2556) ในประเด็นนี้ การให้ความหมายโดยของอาจารย์ปทุมเป็นไปในทิศทางเดียวกับผู้ที่นับถือบูชาขนาดในแขวงคำม่วน สปบ.ลาวในประเด็นที่เชื่อว่าชีวิตได้เปลี่ยนไปในทางที่ดีขึ้น

บทความนี้นำเสนอว่าสามารถพิจารณาพิธีกรรมบูชาขนาดของคนอีสานใน जनครพนมและคนลาวในแขวงคำม่วน สปบ.ลาว ในลักษณะโครงสร้างที่มีลำดับขั้นตอนชัดเจน กล่าวคือผู้นับถือและประกอบพิธีบูชาขนาดด้วยเครื่องเซ่นชนิดต่าง ๆ นั้นได้ประสบกับความเปลี่ยนแปลงในสถานะภาพทางสังคมและเศรษฐกิจของตนเองในหลากหลายรูปแบบที่สังเกตเห็นได้อย่างชัดเจนในระยะเวลาหนึ่งของช่วงชีวิต โดยที่ผู้นับถือและบูชาขนาดนั้นตระหนักถึงความเปลี่ยนแปลงดังกล่าว และในขั้นที่ 2 ของโครงสร้างพิธีกรรม หรือ liminal phase ซึ่งเป็นขั้นที่เปิดโอกาสให้ผู้ประกอบพิธีบูชาขนาดนั้นมีปฏิสัมพันธ์กับ “วิญญาณบรรพบุรุษ” และในช่วงเวลาของสภาวะก้ำกึ่งระหว่างความเป็นและความตายนี้เองที่ทำให้ปัจเจกหรืออย่างน้อยผู้ให้สัมภาษณ์รู้สึกเหมือน “ตายแล้วเกิดใหม่” รวมถึง

การที่พระสงฆ์ผู้ทำหน้าที่สื่อสารกับนักและผู้นำในการประกอบพิธีกรรมเพื่อบูชาภาคได้ให้สัมภาษณ์ว่าตนมีความหวังในใจว่าการนับถือและบูชาภาคของปัจเจกผ่านการปฏิบัติตามกรอบศีลธรรมทางศาสนาจะนำมาซึ่ง “กระบวนการเกิดใหม่ของทั้งสังคม” (the revitalization of the whole society) ซึ่งในที่นี้หมายถึง ความต้องการที่จะเห็นประเทศไทยหลุดพ้นจากวิกฤตการณ์ทางสังคมและการเมืองที่กำลังเผชิญอยู่

บทสรุปและข้อเสนอแนะ

วัฒนธรรมบูชาภาคนั้นยังปรากฏให้เห็นในสังคมปัจจุบัน ทั้งในภาคอีสานของประเทศไทยและใน สปป.ลาว จากการศึกษาประวัติชีวิตของผู้บูชาภาคในพื้นที่เขตเทศบาลเมืองนครพนมและในเมืองท่าแขก เมืองเซบั้งไฟ แขวงคำม่วน สปป.ลาว ตำนานและความเชื่อเรื่องภูยานาคได้ฝังรากลึกในกระบวนการทัศน์ทางศาสนาของคนในท้องถิ่น ความเชื่อและพิธีกรรมบูชาภาคของคนอีสานในนครพนมและในแขวงคำม่วนนั้นมีความคล้ายคลึงกันในประเด็นที่เชื่อว่านาคมีบทบาทในเชิงสัญลักษณ์ซึ่งเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองพระพุทธศาสนา อย่างไรก็ตามการให้ความหมายเรื่องนาคของคนไทย-ลาวได้ถูกปรับเปลี่ยนตามบริบทของเศรษฐกิจ สังคมและการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไป ทั้งนี้พบว่าคนอีสานและคนลาวที่นับถือและบูชาภาคเชื่อว่าตนเองจะมีความมั่งคั่งในชีวิตมากขึ้นและแสดงความรู้สึกว่า “เหมือนตายแล้วเกิดใหม่” บทความนี้อธิบายว่าช่วงระยะเวลาที่ผู้บูชาภาคถวายเครื่องเช่นแก่นาคในวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา เปรียบเสมือนช่วงเวลาที่เปิดโอกาสให้ลูกหลานที่เชื่อว่าสืบเชื้อสายจาก “วงศ์วานวานเครือนาค” ได้มีปฏิสัมพันธ์กับนาคในฐานะที่เปรียบเสมือนเป็น “วิญญาณบรรพบุรุษ” ผู้มีบุญคุณแก่ลูกหลานและมนุษย์ทั้งปวงที่ช่วยดลบันดาลความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรธรรมชาติและโคตรทรัพย์

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยในอนาคตคือการศึกษาวัฒนธรรมการบูชาภาค ในฐานะที่กำลังเข้าสู่กระบวนการทำให้เป็นการเมือง หรือ cultural politics เพราะเห็นได้ชัดเจนว่าวัฒนธรรมและความเชื่อเรื่องนาคในจังหวัดนครพนมนั้นแทรกตัวอยู่ใน “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์” ของวัดและแทรกอยู่ใน “พื้นที่สาธารณะ” ที่ถูกจัดการโดยฝ่ายการเมืองและตัวแทนอื่นๆของรัฐ ตัวอย่างที่เห็นชัดเจนคือการก่อสร้าง “ลานพนมมาคา” ที่บริเวณริมเขื่อนทางทิศใต้ของเขตเทศบาลเมืองนครพนมแสดงให้เห็นว่าหน่วยงานรัฐของจังหวัดนครพนมกำลังสถาปนาอำนาจรัฐในการสร้างความหมายของ “พื้นที่สาธารณะ” ซึ่งนับว่าเป็นการสื่อสารกับประชาชนในโดยผ่านวัฒนธรรมการบูชาภาค

เอกสารอ้างอิง

- ชาณุวิทย์ เกษตรศิริและกาญจนา ละอองศรี (บก.). (2555). **น้ำของ : แม่น้ำโขง ณ นครพนม (Mekong: The Mekong River na Nakhon Phanom II).** เอกสารสรุปการสัมมนาวิชาการ “แม่น้ำโขง ณ นครพนม II-Social and Economic Corridors of the Mekong Basin.” สมุทรปราการ : มูลนิธิโตโยต้า ประเทศไทย.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2535). “จากผีป่วน...ถึงเผ่าจ๋้า...สู่ชุมชน” สยามรัฐ : ศิลปวัฒนธรรม 16 สิงหาคม.
- ปฐม หงส์สุวรรณ. (2550). **กาลครั้งหนึ่ง : ว่าด้วยตำนานกับวัฒนธรรม.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปณณทริย์ เจียวิริยบุญญา. (2556). “ตำนานนาาคติ: ศรัทธา ความเชื่อ พิธีกรรมและคำเล่าขานของคนท้องถิ่น” (เอกสารสรุปงานเสวนาวิชาการ). 2 มีนาคม พ.ศ. 2556 ณ ลานคนเมือง อ.เมือง จ.นครพนม.
- พิเชษฐ สายพันธ์. (2539). **นาาคติ อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย,** วิทยานิพนธ์สาขามานุษยวิทยา คณะสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2554). **นาคมาจากไหน?** กรุงเทพฯ : โพสต์ พับลิชชิง (โพสต์บุ๊ก).
- Bloch, Maurice. (1992). **Prey into Hunter : The Politics of Religious Experience.** Cambridge: Cambridge University.
- Jiaviriyaboonya, Poonnatree. (2012). **Ram Mamuat: A Study of Thai-Khmer Healing Ritual Performance in Northeastern Thailand.** M.A. thesis, Liberal Arts and Science (Anthropology), Northern Illinois University.
- Rabibhadna, Akin. (1992). “Tourism and Culture: Bang-Fai Festival in Esan.” Report presented in The 1992 Year-End Conference Thailand’s Economic Structure : Towards Balanced Development? TDRI. December 12-13.

- Keyes, Charles F. (1977). **The Golden Peninsular, Culture and Adaptation in Mainland Southeast Asia**. New York : Macmillan Publishing Inc.
- Tambiah, Stanley J. (1970). **Buddhism and the Spirit Cults in Northeast Thailand**. Cambridge : Cambridge University Press.
- Tannenbaum, Nicola and Cornelia Ann Kammerer, eds. (2003). **Founders' Cults in Southeast Asia : Ancestors, Polity, and Identity**. New Haven: Yale University Southeast Asia Studies.
- van Gennep, Arnold. (1960). [1908] **The Rites of Passage**. Michaela Vizedom and Mari Caffee, trans. Chicago : The University of Chicago Press.

สัมภาษณ์

- คุณบัว (นามแฝง) (ผู้ให้สัมภาษณ์). ปุณณทริย์ เจียวิริยบุญญา (ผู้สัมภาษณ์). (8-9 มีนาคม 2556)
- พระมนตรโฆติมันโต (ผู้ให้สัมภาษณ์). ปุณณทริย์ เจียวิริยบุญญา (ผู้สัมภาษณ์). (2 มีนาคม 2556)
- หลวงพ่เจ้าอาวาสวัดลาว เมืองท่าแขก สปป.ลาว (ไม่ระบุชื่อ) (ผู้ให้สัมภาษณ์). ปุณณทริย์ เจียวิริยบุญญา (ผู้สัมภาษณ์). (9 มิถุนายน 2556)
- อาจารย์ปทุม (นามแฝง) (ผู้ให้สัมภาษณ์). ปุณณทริย์ เจียวิริยบุญญา (ผู้สัมภาษณ์). (4, 10 เมษายน 2556)